

สมุดข่อย เอกสารโบราณที่น่ารู้จัก

สินีนาฏ สมบูรณ์เอนก *

แม้ทุกวันนี้ เราจะมีสื่ออิเล็กทรอนิกส์หลายรูปแบบมาทดแทนกระดาษบ้างแล้วก็ตาม แต่กระดาษก็ยังเป็นวัสดุสำนักงานที่สำคัญสำหรับผู้คนโดยทั่วไป เพราะจำเป็นต้องใช้บันทึกข้อความ และตำรับตำราต่าง ๆ ประโยชน์ของกระดาษมีมากมายนอกจากใช้ขีดเขียนแล้ว ยังใช้พิมพ์ วาดรูป ทำความสะอาด ฯลฯ จนกระทั่งสุดท้ายใช้เป็นกระดาษห่อของได้ด้วย กระดาษที่ผลิตขึ้นได้ในปัจจุบันมีหลายชนิด เช่น กระดาษหนังสือพิมพ์ กระดาษถ่ายเอกสาร กระดาษปิดผนัง และกระดาษเช็ดมือ เป็นต้น แต่ยังมีกระดาษอีกประเภทหนึ่งที่นับวันจะถูกสืมเลือนไปตามกาลเวลานั้นก็คือ กระดาษไทย หรือสมุดข่อย ซึ่งเป็นของไทยแท้แต่โบราณ

ตำรับตำราต่าง ๆ หรือ เอกสารสำคัญในสมัยโบราณอันเป็นหลักฐานสำคัญทางประวัติศาสตร์ และแสดงถึงองค์ความรู้ของคนรุ่นก่อนนั้น ล้วนแต่บันทึกลงในสมุดข่อยแทบทั้งสิ้น เพราะในครั้งโบราณคนไทยยังไม่มีกระดาษฝรั่งใช้เหมือนเช่นปัจจุบันนี้ ดังนั้นสมุดข่อยจึงมีประโยชน์อย่างมาก

* บรรณารักษ์งานศูนย์สนเทศภาคเหนือ สำนักหอสมุด มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

การทำกระดาษข่อย

กระดาษที่ทำจากต้นข่อยนี้ไทยเรารู้จักใช้มานานแล้ว แม้แต่มองซิเออร์ เดอ ลาลูแบร์ เอกอัครราชทูตฝรั่งเศสแห่งพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 ซึ่งได้เดินทางมาเจริญสัมพันธไมตรีกับประเทศสยาม เมื่อครั้งรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชแห่งกรุงศรีอยุธยา ก็ได้บันทึกเรื่องต้นไม้ที่ใช้เปลือกต่างกระดาษหรือทำเป็นกระดาษว่า ชาวสยามทำกระดาษจากผ้าฝ้ายเก่า ๆ และยังทำจากเปลือกต้นไม้ชนิดหนึ่งชื่อต้นข่อย (Ton c^hN) อีกด้วย ซึ่งต้องนำมาบดข่อยให้ละเอียดเช่นอย่างข่อยผ้าซีริวเหมือนกัน แต่กระดาษเหล่านี้มีความหนาบางไม่สม่ำเสมอ ทั้งเนื้อกระดาษและความขาวผ่องก็หยาบกว่าของเรา ฉะนั้นชาวสยามจึงไม่ใช้หมึกจีน (สีดำ) เขียนบนกระดาษของพวกเขาส่วนมากมักชอบหมึกให้ดำซึ่งทำให้เนื้อกระดาษแน่นขึ้นแล้วใช้เขียนด้วยดินสอ (สอแปลว่าขาว) ชนิดหนึ่งซึ่งเป็นดินเหนียวปั้นตากแดด หนังสือของพวกเขาไม่มีการเข้าเล่ม เย็บสัน หากทำเป็นยาวเหยียดไม่ใช้วิธีม้วนเก็บเช่นบรรพบุรุษของเรา หากพับทบไปมาอย่างพับพัดดำจิว และทางที่ตีเส้นบรรทัดเขียนตัวอักษรนั้น เป็นไปตามยาวของรอยพับหาได้เขียนทางด้านขวางไม่ (ลาบูแบร์, เดอ 2510 : 52-53)

การทำกระดาษข่อยนั้น บัดนี้ไม่ปรากฏว่ามีทำอยู่ที่ไหน มิสเตอร์ อาร์. สแชลเลอร์ (Mr.R. Schaller) เขียนไว้ในนิตยสารของสยามสมาคมเล่ม 16 ว่าเขาได้เคยเห็นการทำกระดาษข่อยที่คลองสร้อยทองตอนเหนือพระนคร เมื่อวันที่ 20 เมษายน พ.ศ. 2482 (สารานุกรมไทยฉบับราชบัณฑิตยสถาน 2498-2499 : 179-180) เมื่อนับถึงปัจจุบัน (พ.ศ.2540) ก็เป็นเวลาถึง 58 ปีแล้วที่ไม่มีผู้ทำกระดาษข่อยอีกต่อไป ทั้งนี้อาจเนื่องมาจากความนิยมในการใช้งานหมดสิ้นไป อีกทั้งกรรมวิธีในการผลิตค่อนข้างยุ่งยาก และพิถีพิถันกว่าจะได้กระดาษมาใช้งานสักหนึ่งแผ่น

อย่างไรก็ตาม เพื่อให้คนรุ่นหลังได้รับรู้และตระหนักถึงภูมิปัญญาของคนโบราณที่ได้คิดค้นการทำกระดาษ ไทยใช้ ก่อนที่ความรู้นี้จะสูญหายไป ทั้งสแชลเลอร์และสมพงษ์ เกரியงไกรเพชร (2515 : 58-61) ต่างก็เล่าไว้ทำนองเดียวกันว่า กระดาษข่อยทำมาจากเปลือกข่อยจึงได้เรียกตามชื่อ โดยการเลือกตัดเอากิ่งข่อย ที่งาม ๆ หรือต้นข่อยเล็ก ๆ มาลอกเอาเปลือกออกจากกิ่งและต้น นำไปผึ่งแดดให้แห้งแล้วมัดรวมกันเป็นฟ่อน แช่น้ำค้างนานประมาณ 3-4 คืน แล้วต้มให้เปื่อยและล้างน้ำอีกครั้งหนึ่ง จากนั้นจึงตำไปจนละเอียดได้ที่ก็นับว่าเป็นเยื่อกระดาษ

เมื่อจะทำกระดาษก็เอาเยื่อนี้กะให้พอเหมาะ โดยปั่นเป็นรูปกลมใส่ลงในกรอบไม้รูปสี่เหลี่ยมกว้างประมาณ 1 ศอก ยาว 1 ศอกเศษ ที่ซึ่งผ้าขาวจุนตึง และจัดให้ลอยปริ่มน้ำอยู่ในถังหรือบ่อหรือในคลองซึ่งน้ำไม่ไหล ใช้มือเกลี่ยให้เยื่อกระดาษกระจายออกไปเต็มผืนผ้าโดยสม่ำเสมอแล้ว

ยกกรอบไม้ขึ้นให้สะเด็ดน้ำ จากนั้นเอาไปตากแดดจนแห้ง จึงลอกแผ่นกระดาษออกมาทาดด้วยน้ำข้าวอย่างดีขัดด้วยหินอ่อนต่อกันเข้าให้ยาว แล้วพับเป็นเล่มสมุดไทยกล่าวคือ พับสลับกันไปมาทีละครั้งจนหมดแผ่น ดังนั้นสมุดไทยจึงมีลักษณะพิเศษคือไม่ได้เย็บเป็นเล่มเหมือนสมุดหรือหนังสืออย่างปัจจุบัน หากเป็นสีเหลืองยาว เมื่อคลี่ออกมาจึงมีลักษณะเป็นแผ่นกระดาษยาวติดต่อกัน และมีหน้าสมุดพับกลับไปกลับมา สมุดไทยจึงมีสองด้านคือ ด้านหน้าเรียกว่า หน้าต้น และด้านหลัง เราเรียกว่า หน้าปลาย

ความแตกต่างระหว่างสมุดไทยขาวกับสมุดไทยดำ

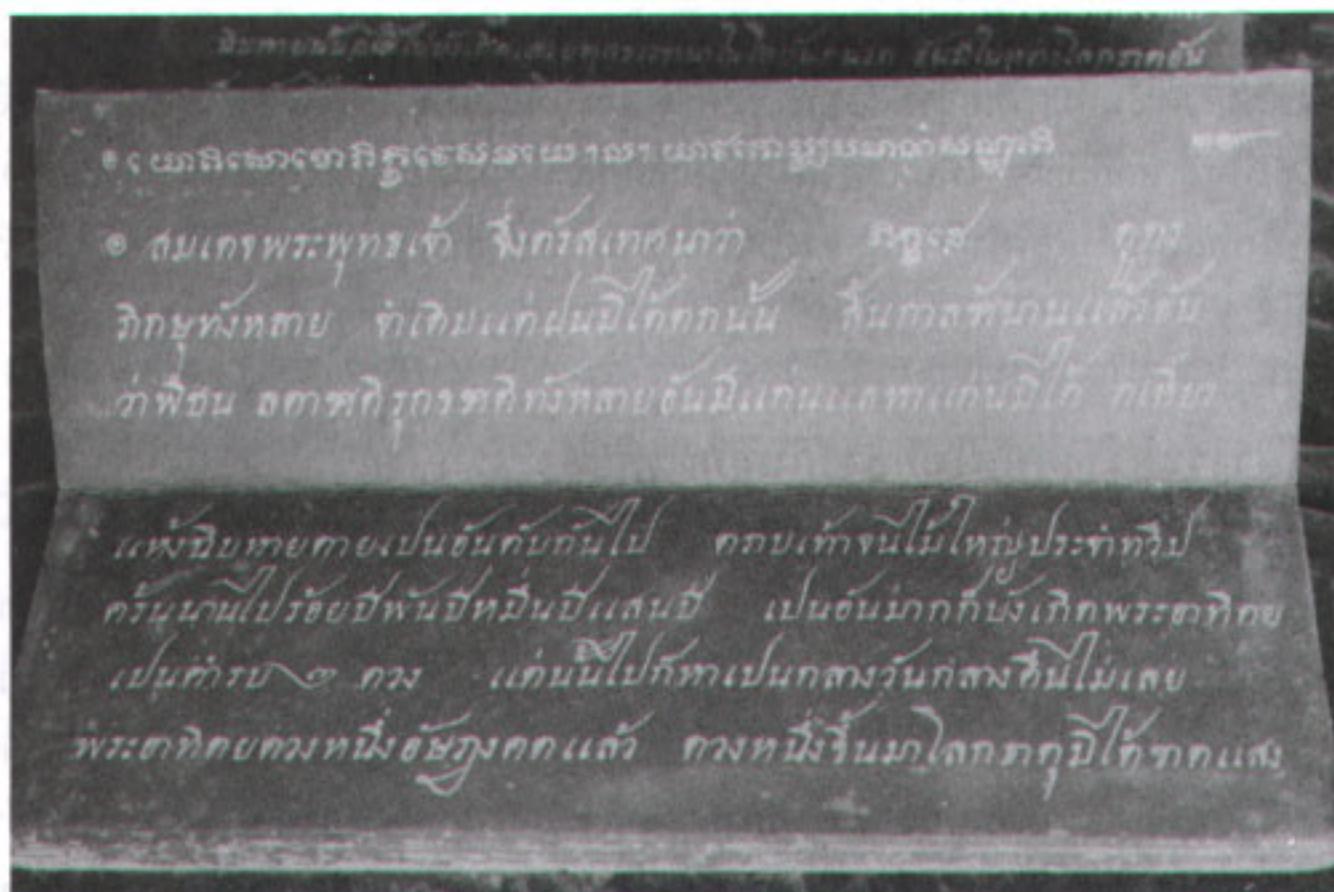
สมุดไทยขาวซึ่งมีสีขาวตุ๋นนั้นคือ เนื้อแท้ของกระดาษข่อยนั่นเอง ส่วนการทำให้เนื้อกระดาษเป็นสีดำหรือที่เรียกกันว่าสมุดไทยดำก็คือ การใช้เขม่ามาผสมกับน้ำข้าวแล้วทากระดาษให้ทั่วทั้งสองด้าน การทาดองทาหลายครั้งจึงจะได้ที่ เมื่อแห้งดีแล้วจึงใช้ลูกสะบ้าขัดถูจนทั่วกระดาษ เพื่อให้กระดาษเรียบจากนั้นจึงบันทึกความตามต้องการด้วยปากกาไม้ หรือปากไก่อ่ หรือวัสดุอื่น เช่น ขนเม่น และหางแมงดาทะเล เป็นต้น ส่วนน้ำหมึกที่ใช้มีใช้น้ำหมึกอย่างที่ใช้กันในปัจจุบัน หากเป็น “หรดาล” ซึ่งเป็นแร่ชนิดหนึ่งมีส่วนประกอบสำคัญคือ ธาตุสารหนูและกำมะถัน จึงมีสีเหลืองหรือใช้รงซึ่งเป็นยางไม้จำพวกหนึ่งมีสีเหลืองเช่นกัน ทั้งหรดาลและรงต่างมีคุณสมบัติพิเศษคือความคงทนของสี จึงนิยมใช้เขียนหนังสือ หรือใช้เป็นสัระบายอีกวิธีหนึ่งคือการเขียนด้วยดินสอพอง แต่มีข้อเสียคือไม่คงทนเหมือนกับใช้หรดาล หรือ รง

ความสำคัญของสมุดข่อย

สมุดข่อยจัดเป็นเอกสารที่ให้ข้อมูลชั้นต้นอีกประเภทหนึ่ง ความสำคัญของสมุดข่อยอาจกล่าวได้ดังนี้

1. ด้านการศึกษา การสืบทอดความรู้ ความคิด และวิธีการดำเนินชีวิตจากชั่วอายุหนึ่งสู่อีกชั่วอายุหนึ่งของชาวไทย นอกจากการอาศัยวิธีมุขปาฐะคือการบอกเล่าให้จดจำ และยึดถือปฏิบัติสืบทอดกันมาแล้ว ยังมีวิธีการสืบทอดในรูปของตำรับตำรา วรรณกรรมและจิตรกรรมโดยการจารึกไว้ในสมุดข่อย หรือภาษาถิ่นได้เรียกว่า หนังสือบุต ทั้งนี้เพราะคนไทยสมัยโบราณใช้สมุดข่อยบันทึกตำรับตำรา เช่น ตำรายา โหราศาสตร์ ประวัติศาสตร์ พิธีกรรม กฎหมาย วรรณกรรม ฯลฯ อันเป็นเรื่องราวทางโลกย์แล้วยังบันทึกวรรณกรรมที่เกี่ยวกับศาสนาอีกด้วย อาทิ พระอภิธรรม และนิทานชาดกในพระพุทธศาสนา เป็นต้น โดยตัวอักษรที่ใช้เขียนขึ้นอยู่กับความนิยมของท้องถิ่น กล่าวคือทางภาคเหนือใช้ตัวอักษรฝักขาม หรือตัวอักษรธรรม ภาคอีสานใช้ตัวอักษรธรรม ส่วนภาคกลางและ

ภาคได้นิยมใช้ตัวอักษรไทย ถ้าเป็นเรื่องราวในศาสนาแล้วจะเขียนด้วยตัวอักษรธรรม หรือ อักษรขอม

เนื่องจากการศึกษาเล่าเรียนของชาวไทยสมัยก่อนรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มักเรียน เขียน ตัวหนังสือขอมจากวัด หนังสือในสมัยนั้นจึงมักจารด้วยอักษรขอม และหนังสือส่วนใหญ่จะเป็นเรื่องเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา เช่น หนังสือพระมาลัย ซึ่งใช้ทั้งเรียนและสวด เป็นต้น โดยที่นักเรียนจะต้องผ่านการเรียนอักษรขอมเป็นอย่างดีเสียก่อน ถึงจะอ่านพระมาลัยได้ดี การอ่านพระมาลัยนี้เป็นต้นเค้าให้รู้จักทำนองของการสวดต่างๆ เช่น ทำนองธรรมวัตร เป็นต้น ครั้นถึงปลายรัชกาลของพระองค์เป็นต้นมา มีผู้รู้่านเขียนภาษาไทยมากขึ้น เพราะมีโรงเรียนสอนภาษาไทยแพร่หลาย คนที่จะรู้ อ่าน เขียนอักษรขอมมีน้อยลง นอกจากนี้ความเจริญก้าวหน้าด้านการพิมพ์ทำให้ชาวไทยมีตำรับตำราที่เป็นเอกสารตัวพิมพ์มากขึ้น กล่าวกันว่าความนิยมในการใช้สมุดข่อยเขียนหนังสือดูเหมือนจะสิ้นสุดลงในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้เอง

ต่อมาเมื่อคนรุ่นหลังต้องการศึกษาพัฒนาการของชาติบ้านเมืองในด้านต่างๆ ก็ได้จำกัดเฉพาะการศึกษาจากเอกสารตัวพิมพ์เท่านั้น หากยังขยายขอบเขตไปยังเอกสารโบราณ จำพวกสมุดข่อยอีกด้วย เนื่องจากกระโยชน์ดังกล่าวข้างต้น ฉะนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่าสมุดข่อยคือขุมคลังแห่งความรู้อันยิ่งใหญ่ที่แสดงออกถึงภูมิปัญญาของบรรพชน เป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่ตกทอดมาถึงลูกหลานยุคปัจจุบัน

2. ด้านศิลปกรรม สมุดข่อยนอกจากจะมีคุณค่ามหาศาลด้วยตัวหนังสือที่บันทึกไว้เป็นตำรับตำรา และคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาแล้ว ในสมุดข่อยยังปรากฏงานศิลปะอันล้ำค่า ได้แก่ภาพเขียนที่เขียนประกอบเรื่องราวต่าง ๆ โดยเฉพาะที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา เช่น พุทธประวัติ ชาดก และไตรภูมิ เป็นต้น ทั้งนี้ผู้เขียนได้เขียนภาพอย่างประณีต สวยงาม และบรรจงทั้งในด้านรูปทรง สัดส่วนและ

ลายเส้นเช่นเดียวกับภาพจิตรกรรมฝาผนัง นกยูง (2530: 55) ได้เล่าถึงความเด่นของภาพจิตรกรรมในสมุดข่อย สมัยต่าง ๆ ของไทย ดังนี้

สมุดข่อยที่เก่าที่สุดและมีภาพเขียนที่พบในปัจจุบันได้แก่ สมุดข่อยในสมัยกรุงศรีอยุธยา และเป็นที่รู้จักกันดีคือสมุดภาพไตรภูมิ สันนิษฐานว่าเขียนขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 22-23 เป็นเรื่องไตรภูมิและทศชาติชาดกโดยเขียนภาพเล่าเรื่องไว้ตรงกลางหน้า ภาพระบายด้วยสีหลายสี โดยภาพที่เกี่ยวกับกรรมชาตินั้นแสดงให้เห็นถึง อิทธิพลของศิลปะจีน เช่น ภาพโชดหิน แม่น้ำ และต้นไม้นานาพันธุ์ เป็นต้น สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยาเล่มนี้เป็นหลักฐานสำคัญทางประวัติศาสตร์ที่แสดงให้เห็นว่างานจิตรกรรมฝาผนังที่เขียนไว้ตามโบสถ์วิหารในวัดต่างๆ ในสมัยต่อมาคงจะได้แบบอย่างมาจากสมุดไทยเล่มนี้ หรือเล่ม

ภาพประกอบในสมุดข่อย เรื่อง สุวรรณภูมิ

อื่นๆ ในสมัยเดียวกันที่แสดงภาพเรื่องไตรภูมิแต่สูญหายไปแล้ว และยังแสดงให้เห็นว่าคนไทยโบราณมีความเชื่อในเรื่องไตรภูมิมาตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัยสืบต่อมาถึงสมัยกรุงศรีอยุธยา และต่อเนื่องมาถึงสมัยหลังๆ

ในสมัยกรุงธนบุรีมีสมุดข่อยที่มีชื่อเสียงมากได้แก่สมุดภาพไตรภูมิ เป็นสมุดขนาดใหญ่ที่มีภาพจิตรกรรมเด่นที่สุดในสมัยนี้ เขียนเป็นภาพไตรภูมิเช่นเดียวกับสมุดภาพไตรภูมิสมัยกรุงศรีอยุธยา แต่

มีลักษณะค่อนข้างแตกต่างกันทั้งในลักษณะขององค์ประกอบภาพและรูปแบบที่เขียน เรื่องราวทั้งหมดประกอบด้วยพุทธประวัติ ชาดก และไตรภูมิ เขียนเป็นภาพขุมนรคต่างๆ ในอบายภูมิ แสดงลักษณะของผลกรรมที่มนุษย์ทำขึ้นและต้องไปเกิดชดใช้กรรมในขุมนรคนั้นๆ ภาพป่าหิมพานต์ สวรรค์ชั้นต่างๆ

ภาพประกอบในสมุดข่อย เรื่อง สุวรรณภูมิ

เป็นต้น แนวการเขียนภาพสมุดไทยเล่มนี้ยังคงสืบต่อลงมาในงานจิตรกรรมฝาผนังในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น อิทธิพลของศิลปะจีนยังคงปรากฏให้เห็นในภาพทิวทัศน์ สีที่ใช้มีหลายสีและดูสดใสมีทั้ง สีขาว เหลือง แดง น้ำเงิน เข้มเขียว ดำ และมีการปิดทองด้วย

ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ยังมีการบันทึกตำรับตำราต่างๆ ด้วยสมุดไทย เช่น ตำราช่างฉับหลวง ตำราม้า ตำราสัตว์ป่า หิมพานต์ และต้นร่างรูปภาพขรัวอินโข่ง เป็นต้น สีที่ใช้ระบายภาพมีความหลากหลายเช่นในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มีการใช้สีแดงชาด และสีแดงเสน จากจีน สีเหลือง สีเขียว สีคราม น้ำเงิน (สีขาบ) ส่วนสีม่วงคงใช้สีแดงผสมกับสีขาบ สีส้มใช้สีแดงผสมเหลือง สีฟ้าอ่อนใช้ฝุ่นขาวผสมกับคราม มีการดัดเส้นเป็นลูกคลื่นด้วยสีฝุ่นขาว

มีข้อที่น่าสังเกตก็คือในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้มีการใช้หมึกหลากสีดังกล่าวข้างต้น ทั้งนี้เพราะ เมื่อมีการใช้กระดาษจีนและกระดาษฝรั่งในการพิมพ์หนังสือในประเทศไทยแล้ว เราจึงเริ่มมีน้ำหมึกใช้เขียนตัวหนังสือ วาดรูปภาพ ยันต์โบราณ ฯลฯ ในสมุดข่อย ดังที่เห็นกันอยู่ในปัจจุบัน

3. ด้านการบริหารราชการแผ่นดิน ในสมัยโบราณนิยมใช้สมุดข่อย เพื่อเขียนสั่งความ ขอราชการบ้านเมืองจากส่วนกลางไปยังหัวเมืองน้อยใหญ่ในลักษณะของใบประกาศ ใบแจ้งความ และท้องตราเก่าๆ หากเมื่อเทียบกับสมัยปัจจุบันก็คือ หนังสือราชการที่บันทึกลงบนกระดาษบันทึกข้อความและกระดาษจดหมายตราครุฑนั่นเอง ความสำคัญของสมุดข่อยในแง่นี้มีบันทึกไว้อย่างชัดเจนใน

เรื่อง "ท้องตราเก่า" ในหนังสือวชิรญาณวิเศษ ร.ศ. 115 (พ.ศ.2439) ตอนที่ 25-30 หน้า 2671
ดังนี้ (สมพงษ์ เกรียงไกรเพชร 2515 : 66-68)

ท้องตรามีไปตามหัวเมืองแต่ก่อนมา ในชั้นร่างใช้ร่างด้วยดินสอขาวเขียนในสมุดดำ ตรวจแก้
ถูกต้องแล้ว เขียนแทงท้ายไว้ว่า เสนอ พณ หัวเจ้าท่านเมื่อวันนั้นต่อหน้าคนนั้น ดังนี้แล้วชั้นร่างเป
นใช้ได้ สมุดร่างเหล่านี้นายเวรหรือข้าราชการคนใดเป็นผู้ร่าง คนนั้นรักษาไว้คนละหลาย ๆ หอบ ที่เป
นคนละเอียดละออรู้สิ่งสำคัญแลไม่สำคัญในราชการ อุตสำหรับรักษาร่างตราในราชการที่สลักสำคัญ
ไว้ได้บ้าง บางคนที่ไม่ละเอียดนัก คิดเสียดายเงินที่จะต้องซื้อสมุดดำ ก็มักเอาร่างเดิมมาลบใช้สมุด
เขียนร่างใหม่ต่อไปหลาย ๆ ครั้ง บางคนล้มตายทรัพย์สมบัติกระจัดกระจาย หรือไฟไหม้บ้านเรือน
พาร่างหนังสือราชการสูญหายไปเสียโดยมาก อีกประการ 1 มีคำบอกเล่าสืบต่อกันมาว่า เมื่อครั้งเจ้า
พระยาทิพากรวงศ์ เรียบเรียงพระราชพงษาวดารรัตนโกสินทร์ ขนเอาร่างตราเก่า ๆ ไปจากศาลาลูก
ขุนเปนอันมากก็หาได้คืนกลับมาไม่ ด้วยเหตุเหล่านี้ร่างตราเก่า ๆ ที่ยังเหลือติดอยู่ในศาลาลูกขุนยัง
มีอยู่เปนอันมากก็จริง แต่อยู่ข้างกระจัดกระจายไม่ติดต่อกันหนังสือราชการพึงมาเก็บรวบรวมเรียบร้อย
ในรัชกาลนี้

ท้องตราของเก่าที่มีออกไปตามหัวเมืองนั้นใช้เขียนบนกระดาษข่อยด้วยเส้นดินสอดำ ถ้าท้อง
ตราฉบับใดความยืด ก็เอากระดาษข่อยไล่ขาวเป็ยก เพราะต่อ ๆ กันหลายแผ่น แลประทับตราประจำ
ตรงหัวต่อกระดาษเปนสำคัญทุก ๆ แห่ง ม้วนกระดาษท้องตราที่เอาลงกระบอกไม้ไผ่ ใช้แทนซองปิด
ปากกล่องประทับตราประจำฉีกอีกชั้น 1 แลดวงตราประจำฉีกนี้ประทับไว้ข้างด้านหลังกระดาษท้อง
ตราให้เห็นเปนสำคัญ กันผู้คนจะไปลักเปลี่ยนตราประจำฉีกด้วยอีกชั้น 1 ท้องตราของเดิมทำมาอย่าง
นี้ มาเปลี่ยนใช้กระดาษฝรั่งแต่เขียนด้วยเส้นดินสอดำเมื่อปลายรัชกาลที่ 4 พึงมาใช้เขียนด้วยเส้น
ฉีกของในรัชกาลปัตยุบันนี้เหมือนกัน

ท้องตราเก่าที่มีออกไปตามหัวเมือง ก็มักจะสาปสูญเสียโดยมากเหมือนกัน เพราะผู้ว่าราชการ
เมืองเก็บไว้ที่บ้านเรือนของตน เกิดไฟไหม้หรือเปลี่ยนตัวผู้ว่าราชการเมืองที่ไร ก็กระจัดกระจายหาย
สูญไปสืบสาวค้นคว้าในเวลานี้ไม่มีใครจะได้ พึงมาพบแหล่งที่มีท้องตราและกฎของเก่าเหลืออยู่โดยมาก
เมื่อเร็ว ๆ นี้ 2 แห่ง คือที่เมืองนครศรีธรรมราชแห่ง 1 ที่เมืองสงขลาแห่ง 1 ทั้ง 2 แห่งนี้เก็บรักษา
ท้องตราของเก่าตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ที่ 2 ที่ 3 เปนลำดับมารักษาไว้โดยมาก ได้เอามาตรวจดูได้ข้าราชการ
ต่าง ๆ ที่เปนของยังไม่รู้จักกันในเวลานี้ หรือรู้แต่ไม่ชัดเจนอยู่หลายอย่างเปนต้นว่า เรื่องดวงตราพระราชสีห์
พระคชสีห์ และตราดวงแก้ว ...

